

*Кыркбаева Г.Н.*АДАМДЫН СЫРТКЫ КЕЛБЕТИН СҮРӨТТӨГӨН СӨЗДӨРДҮН
КЫРГЫЗ ТИЛ ИЛИМИНДЕ ИЗИЛДЕНИШИ*Кыркбаева Г.Н.*ИССЛЕДОВАНИЕ СЛОВ ОПИСЫВАЮЩИХ ВНЕШНОСТЬ
ЧЕЛОВЕКА В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ*G.N. Kyrkbaeva*STUDY OF WORDS DESCRIBING A PERSON'S APPEARANCE
IN KYRGYZ LINGUISTICS

УДК: 81' 272

Адамдын дене мүчөлөрүнө байланыштуу тилдик каражаттар тил илиминде вербалдык жана вербалдык эмес каражаттардын контекстинде да изилденип жүрөт. Ал эми адамдын сырткы келбетиндеги динамикалык өзгөрүүлөрдү коммуникациялык кыймыл катары да мүнөздөө менен, аларды вербалдык эмес каражаттардын, ымдоо-жаңсоолордун катарына кошуп паралингвистиканын объектиси катары да иликтөөгө болот. Анткени адамдын жүзүндөгү динамикалык өзгөрүүлөр катары эсептелген ар кандай эмоциялардын фонунда адамдын жүзүндөгү өзгөрүүлөрдү, белгилерди симптоматикалык жесттер катары караган изилдөөлөр да бар экендиги белгилүү. Адамдын сырткы келбетин сүрөттөгөн лексика-семантикалык топтогу сөздөр кыргыз тил илиминде этимологиялык, семантика-структуралык өңүттөрдөн изилдөөгө алынган. Ошого карабастан аталган лексика-семантикалык топтогу сөздөрдүн коммуникативдик потенциалы, текст түзүүчү мүмкүнчүлүгү, семантика-функционалдык өңүтү атайын изилдөөнүн объектисине айлана элек. Макалада сөз болуп жаткан лексика-семантикалык топко кирген сөздөрдүн аз изилденген аспектилерин туурасында сөз козголот.

Негизги сөздөр: *соматикалык лексика, паралингвистика, динамикалык өзгөрүүлөр, семантика-структуралык өңүт, симптоматикалык жесттер, лексика-семантикалык топ, эмоция, коммуникативдик жүрүм-турум, жест.*

В области общего языкознания соматическая лексика рассматривается в контексте вербальных, а также невербальных средств. Что касается так называемых симптоматических жестов, то они тоже входят в разряд паралингвистических компонентов, обозначающих динамические изменения в коммуникативном поведении человека. Как уже отмечено выше, в некоторых исследованиях эти изменения именуется как симптоматические жесты, которые происходят на фоне разных эмоциональных состояний человека. Следует отметить, что некоторые исследователи их не относят

к числу невербальных компонентов. В области кыргызского языкознания слова, описывающие отдельные атрибуты внешности человека рассматривались с этимологического и семантико-структурного аспектов. Несмотря на это семантика-функциональный аспект, коммуникативный потенциал, а также текстообразующие возможности упомянутой выше лексико-семантической группы остаются в числе малоизученных проблем. В данной статье рассматриваются малоизученные аспекты языковых средств, описывающих отдельные атрибуты внешности человека.

Ключевые слова: *соматическая лексика, паралингвистика, динамические изменения, семантико-структурный аспект, эмоция, коммуникативное поведение, жест.*

In the field of general linguistics, somatic vocabulary is considered in the context of verbal as well as non-verbal means. As for the so-called symptomatic gestures, they are also included in the category of paralinguistic components, denoting dynamic changes in the communicative behavior of a person. As noted above, in some studies, these changes are referred to as symptomatic gestures that occur against the background of various emotional states of a person. It should be noted that some researchers do not include them as non-verbal components. In the field of Kyrgyz linguistics, the words describing the individual attributes of a person's appearance were considered from the etymological and semantic and structural aspects. Despite this semantic-functional aspect, the communicative potential as well as the text-forming capabilities of the above-mentioned lexico-semantic group remain among the poorly understood problems. This article discusses the little-studied aspects of linguistic tools that describe individual attributes of a person's appearance.

Key words: *somatic vocabulary, paralinguistics, dynamic changes, semantic and structural aspect, emotion, communicative behavior, gesture.*

Кыргыз тил илиминде адамдын сырткы келбетин сүрөттөгөн лексика-семантикалык топтогу сөздөр сын атооч сөз түркүмүн изилдөөгө арналган илимий эмгекте, асыресе, нормативдүү

грамматика, тарыхый грамматика ошондой эле салыштырма тектештирме багыттарында жазылган изилдөө иштеринде үзүл-кесил каралып келген. Соңку мезгилдерде болсо сөз юолуп жаткан тилдик каражаттарды изилдөөдө “функционалдык талдоо” методу да колдонулуп жүрөт. “Функционалдык талдоо” түшүнүгү орус тил илиминде төмөндөгүдөй түшүндүрүлүп жүрөт: понятие “функциональный анализ” предполагает в языкознании непосредственное изучение языковых единиц по выполняемым ими в системе языка функциям, т.е. изучение языковых единиц в соответствии с той лингвистической “работой”, для которой они созданы и предназначены. [4, с. 181-183]. Атап айтканда, сын атооч сөздөрдү лексика-семантикалык топторго бөлүштүрүүдө, ошондой эле сын атооч сөздөрдүн морфологиялык жол менен жасалышында адамдын сырткы келбетин сүрөттөөгө байланыштуу сөздөр сын атооч сөз түркүмүнүн изилдениш фонунда фрагментардуу мүнөздө иликтөөгө алынган. Аталып өткөн багыттардагы изилдөө иштери И.А. Батманов, Т. Актанов, У. Асылбеков, К. Бакеев, К.К. Сартбаев, Ы. Жакыпов, А.Жапаров, С. Кудайбергенов, Б.Орзубаева, Б.Үмөталиева өндүү окумуштуулар тарабынан жүргүзүлгөн. Сын атоочторду ар кандай аспектилерден изилдөөнүн кийинки этабы окумуштуулар Б.Орузбаеванын (Орузбаева, 1964), И.Абдувалиевдин [Абдувалиев, 2003], К.Саматовдун [8] эмгектеринде улантылган. Ал эми сын атоочторду башка тилдер тилдердеги сын атоочтор менен салыштырып изилдөө багытында Т.Садыков, Б.Сагынбаева [7; Сагынбаева, 2006], Т.Нуриев, Н.Турганбаев, 2006 [3] өндүү окумуштуулар изилдөө иштерин жүргүзүштү.

Кыргыз тил илиминде адамдын сырткы келбетине байланыштуу лексиканы, башкача айтканда соматикалык лексиканы структура-семантикалык, функционалдык-семантикалык, ошондой эле этимологиялык аспектилерден изилдөө боюнча бир катар илимий макалалар жазылып, диссертациялык иштер корголгон. Маселен, 1991-жылы М.Толубаевдин “Название частей тела в кыргызском языке” деген эмгеги жарык көрүп, анда соматикалык атоолордун курамы, алардын метафоризацияланып, жер-суу объектилеринин аталышы катары колдонулушу иликтенген. Автордун аталган эмгегинде адамдын дене бөлүктөрүн атоого байланыштуу: “...Состав

соматических названий в кыргызском и других тюркских языках весьма разнообразен. Большинство исконно тюркских соматизмов состоят из одного полнозначного слова - корневого и производного порядка. Таковыми соматическими названиями являются: бут - нога, ооз - рот, алакан - ладонь, арка - спина, баш - голова, муун - сустав и т.д. Исконно тюркские соматизмы классифицируются как по слоговому составу их основы, так и по фонетическому облику аффиксов. Например, односложные соматизмы с окончанием на -ш: баш - голова, тиш - зубы, теш - грудь, каш - брови, ба-ш, ти-ш. Односложные соматические названия с окончанием на -т: бет - лицо, эт - мясо, өт - желчь. Из двусложных соматизмов наибольшую группу составляют слова с окончанием -ак,-өк,-ык,-ик,-к,-ук,-ек: кул-ак, каб-ак, там-ак, кирп-ик, бил-ек, тырма-к, колтук, жур-өк, ич-ек, куйр-ук, жил-ик, том-ук, сөө-к, бейр-өк, шыйр-ак, куч-ак, курс-ак и т.д.» деген пикир айтылып, алар муундук курамы боюнча классификацияланган.

Ал эми С.Ж.Жанчарбекованын “Соматические компоненты в эпосе “Манас” [2] аттуу макаласында эпикалык каармандардын сырткы келбетине байланыштуу тилдик сүрөттөөлөр келтирилип, ал сүрөттөөлөр теориялык өңүттөн классификацияланып, макалада ар бир каарманга берилген портреттик сүрөттөөлөр филологиялык өңүттөн сыпатталган. Башкача айтканда, автордун макаласында таза тилдик аспекти менен бирге адабият таануучулук аспектинин элементтери орун алгандыгы байкалат. Маселен, эпостогу аялдардын көркөм образдарына байланыштуу:

Шооруктун кызы Акылай
Короз моюн, аппак эт,
Койкоңдогон кара бет.
Карагат көздүү, кардай эт,
Кашкандаган кара бет.
Кыздардан чыгып бөлүнүп,

Кыргоолдой мойну бөлүнүп – деген өндүү портреттер келтирилип аларга талдоо жүргүзүлгөн. Дегеле, адабият теориясында “портрет” түшүнүгү кош мааниде колдонулат. Биринчи маанисинде көркөм чыгармалардагы каармандарга берилген портреттерди түшүндүрсө, экинчи маанисинде, көбүнесе, замандаш акын-жазуучулардын бири-бирине берген мүнөздөмө-баасын, эс-

керүүлөрүн түшүндүрөт. Адабий персонаждардын портреттерине байланыштуу изилдөөлөр кыргыз адабияты жаатында А.Акматалиев [Акматалиев, 2002; 2010], М. Мамыров [Мамыров, 1980], К.Артыкбаев [Артыкбаев, 1966], С.Байгазиев [Байгазиев, 1993] ж.б. бир катар окумуштуулар тарабынан жүргүзүлсө, ал эми акын-жазуучулардын өздөрүнүн портреттерине байланыштуу изилдөөлөр катары К.Маликовдун “Замандаштарым жана каламдаштарым” [Маликов, 1964], З.Бектеновдун “Замандаштарым жөнүндө эскерүү” [Бектенов, 1992] өңдүү эмгектерин атап өтүүгө болот.

Адамдын сырткы келбетине байланыштуу соматикалык тилдик каражаттар тил илиминде вербалдык эмес каражаттардын контекстинде да изилденип жүрөт. Анткени адамдын сырткы келбетиндеги динамикалык өзгөрүүлөрдү коммуникациялык кыймыл катары да мүнөздөө менен, аларды вербалдык эмес каражаттардын, ымдоо-жаңсоолордун катарына кошуп паралингвистиканын объектиси катары караган окумуштуулар да бар. Маселен, адамдын жүзүндөгү динамикалык өзгөрүүлөр катары эсептелген ар кандай эмоциялардын фонунда адамдын жүзүндөгү өзгөрүүлөрдү мимикалар, ал эми суюктуктардын бөлүнүп чыгуусун, маселен, оозуна кара суу келүү, көзүнө жаш тегеренүү, кара терге түшүү өңдүү динамикалык белгилерди симптоматикалык жесттер катары караган изилдөөлөр өзүнчө чоң багытты түзө тургандыгы белгилүү. Кыргыз тил илиминде ымдоо-жаңсоолор боюнча илимий-теориялык жактан негизделген, ар тараптуу изилдөө катары А.Ботобекованын “Кыргыз ымдоо-жаңсоолору” деген эмгеги белгиленип жүрөт. Ымдоо-жаңсоолордун маалымат туюндуруучу табиятынын кыргыз тил илиминде изилдениш деңгээли боюнча автор: “Ошондой болсо да, адилеттүүлүк үчүн белгилей кетүү жөн: кыргыз тил илиминин тарыхында айрым окумуштуулардын ымдоо-жаңсоо белгилеринин маалымат туюндуруу табияты, сүйлөшүүдөгү кызматы тууралуу айткан айрым пикирлерин жолуктурууга болот. Мисалы, кыргыз коомчулугунда колдонулган ымдоо-жаңсоо белгилеринин улуттук өзгөчөлүктөрү тууралуу Д.Сыдыкбекованын [Сыдыкбекова, 1982], этнографиялык жактан А. Мырзакматовдун [Мырзакматов, 2000], байыркы таш бетиндеги жазмалардагы ымдоо-жаңсоо белгилеринин чагылышы жана ал

белгилердин ой туюндуруу мүмкүнчүлүгү тууралуу Л. Жусупакматовдун [Жусупакматов, 1998], жазуучулардын тилин, оозеки сүйлөө стилин изилдөөдө ымдоо-жаңсоо белгилеринин орду жөнүндө Т.Аширбаевдин [Аширбаев, 2000], тексттин лингвистикалык табиятын изилдөөдө, ымдоо-жаңсоо белгилеринен куралган “унчупоо тексттин” Т.Маразыковдун [Маразыков, 2004] эмгектеринен кезиктирүүгө болот. Бирок аталган эмгектерде сөз болуп жаткан маселенин айрым жактары гана изилдөөчүлөрдүн максаттарына ылайык, учкай жана үстүртөн гана териштирилген. Ошол себептен азыркы кыргыз тил илиминде оозеки сүйлөшүүдөгү ымдоо-жаңсоо белгилерин, үндүн түрдүү угумдарын уюштуруучу каражаттарды, алардын сүйлөшүүдөгү кызматтарын аныктоо илимий-теориялык тактоолорго муктаж көп өңттүү маселелерден болуп саналат [Ботобекова, 2007]. Келтирилген пикирдин аягында белгиленип өткөндөй, сөз болуп жаткан маселе көп өңүттөн каралуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болгондуктан, адамдын сырткы келбетиндеги динамикалык мүнөздөгү өзгөрүүлөр, белгилер, бир жагынан, паралингвистиканын объектиси катары, экинчи жагынан, адамдын тышкы келбетинин тилдик сүрөттөмөсү катары да каралышы ыктымал. Демек, аталган эки багыт бир эле объектини изилдөөнүн эки өңүтү катары мүнөздөлүшү абзел.

Адамдын сырткы келбетин сүрөттөгөн тилдик каражаттарды эки тилдин материалынын негизинде изилдөө кыргыз тил илими, салыштырма, тектештирме тил илими жааттарында соңку мезгилдерде тенденциялуу мүнөзгө өткөндүгү байкалат. Буга мисал иретинде изденүүчү Южел Дурдунун “О качественных прилагательных признака лица в кыргызском и турецком языках” аттуу макаласын да кошумчалап кетүүгө болот.

Мындан тышкары аталган багытта коргогон диссертациялык иштерге О.С.Адыкаимованын “Функционально-семантическое и структурно-семантическое исследование соматических фразеологизмов” [Абдыкаимова, 1992], жана Ы.А. Темиркулованын “Языковая картина мира в Русско-Кыргызском культурно-смысловом пространстве (на материале концептов “глаз” – “көз” и “лицо - “бет” [Темиркулова, 2010] деген кандидаттык диссертацияларын атап кетүүгө болот. Ы.А. Темиркулованын аталган кандидаттык диссертациясында “көз” жана “бет”

деген концептилердин эки тилдеги семантикалык катмарлануусу, ассоциациялык талаасы, семантикалык диапозону, алардын өтмө маанилери: “В кыргызском языке слово “бет” является также символом, обозначением морально-нравственных качеств человека, его совести и стыда, что реализуется в выражениях типа “бети кара”- “опозоренный”, “посрамленный”, “бесстыдный”, “нечестный”, “көк бет” - “упрямый”. Сравнительный анализ показывает, что такие ценности, как “совесть, стыд, честь” у кыргызов соотносятся с языковой формой “лицо”, в то время объективация этих концептов в русском языковом сознании связана с “глазом”. Сравните. 1. Кайсы бетим менен барам! С какими глазами я пойду! 2. Бети жок турбайсынбы. Бесстыжие твои глаза. 3. Кайсы бетим менен аны көрөм. Глаза бы мои не глядели на него. В то же время в русском языковом сознании концепт “лицо” служит средством выражения внутреннего состояния субъекта, а в кыргызском языке данный смысл реализуется через концепт “көз”. Так, смысл пропозиции “Очевидно; и так понятно; это не требует доказательств” реализуется в дискурсивных высказываниях русского языка. Да, у тебя на лице написано. В кыргызском языке данный смысл реализуется в выражениях типа: Көзүң эле айтып турбайбы. Көздөрүңөн билинип турат” деген тилдик параллелдердин мисалында ачылып берилген.

Когнитивдик лингвистикадагы концептология багытындагы мындай мазмундагы изилдөөлөрдө соматикалык лексиканы изилдөөнүн жаңы өңүттөрүн ачылып, тактап айтканда, адамдын дене мүчөлөрүнө байланыштуу метафоризацияланган, өтмө маанилердин семантикалык диапа-

зону, коммуникативдик потенциалы комплекстүү мүнөздө изилденип жаткандыгы байкалат. Ошондой болсо дагы адамдын сырткы келбетин сүрөттөгөн лексика-семантикалык топтогу тил каражаттарын изилдөөнүн бир катар өңүттөрү актуалдуу маселелердин катарында калууда. Атап айтканда, мындай тил каражаттарынын семантика-структуралык, функционалдык-семантикалык өзгөчөлүктөрү, өтмө маанилери, метафоризацияланышы, текст түзүүчү коммуникативдик потенциалы, синонимдик катар менен антонимдик жуптарды түзүшү, лексика-семантикалык топ ичиндеги окказионалдык жана энантиосемиялык кубулуштар келечектеги изилдөөлөрдүн объектиси бойдон калууда.

Адабияттар:

1. Ботобекова А.Т. Кыргыз ымдоо-жаңсоолору. - Б., 2007.- 188-б.
2. Жанчарбекова С.Ж. Соматические компоненты в эпосе “Манас”. - Б., 2017.
3. Нуриев Т., Турганбаев Н. Кыргыз жана өзбек тилинин салыштырма грамматикасы. - Ош., 2006.
4. Омурзакова М. Понятие “функциональный анализ” в языкознании. / Республикалык илимий-теориялык журнал «Известия вузов Кыргызстана», №10. - Бишкек, 2017. - С.181-183.
5. Темиркулова Ы.А. Языковая картина мира в Русско-Кыргызском культурно-смысловом пространстве (на материале концептов “глаз” - “көз” и “лицо” - “бет”. - Б., 2010.
6. Толубаев М. Название частей тела в кыргызском языке”. - Б., 1991.
7. Садыков Т., Сагынбаева Б. Кыргыз жана түрк салыштырма грамматикасынын негиздери. - Б., 2010.
8. Саматов К. Кыргыз тилиндеги өң-түс сөздөрүнүн лексика-семантикалык жана стилистикалык мүнөздөмөлөрү (диахрондук жана синхрондук аспектер). - Б., 2003.

Рецензент: к.филол.н., доцент Садыкова С.З.